

УДК 94 (477): 94 (478)

*Павло Михайлина, Андрій Федорук
(Чернівці)*

МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ У НАРОДНОМУ ПОВСТАННІ 1630 – 1631 рр. В УКРАЇНІ

У статті висвітлюється участь населення українських міст і містечок у народному повстанні 1630 – 1631 рр. під керівництвом Тараса Федоровича. Детально відтворено перебіг бойових дій збройних загонів городян проти підрозділів коронного війська на території Подніпров'я та Лівобережної України. Розглядається вплив суперечностей в рядах козацтва на організацію визвольної боротьби міщан проти польських властей в Україні.

Ключові слова: міста, містечка, городяни, покозачення, реєстрове та нерєєстрове козацтво, Подніпров'я, Лівобережна Україна, шляхта, коронне військо, польські власті, Річ Посполита.

Однією із знаменних подій в історії визвольних рухів населення міст і містечок України першої половини XVII ст. було народне повстання¹ 1630 – 1631 років. Зазнавши нестерпних соціальних і релігійних утисків, міщанство, поряд з козацтвом та селянством, стало активною рушійною силою в цьому черговому масштабному збройному виступі проти свавілля польських властей.

Слід відзначити, що окремі аспекти цієї проблеми знайшли часткове відображення в працях як українських, так і російських дослідників, а саме: М.І.Костомарова, І.М.Каманіна, П.О.Куліша, С.М.Соловійова, В.Б.Антоновича, Д.І.Яворницького, М.С.Грушевського, П.М.Жуковича, С.Л.Рудницького, М.Л.Рубінштейна, К.Г.Гусельстого, М.Д.Антоновича, В.І.Неточаєва, А.Чельцова, Н.С.Сидоренка, В.О.Голобуцького, Г.А.Василенка, Д.С.Наливайка, В.А.Смоля, Ю.А.Мицика, В.О.Щербака, Б.М.Флорі, С.М.Плохія, Н.М.Яковенко, Н.Білоус² та ін. Побіжно вони аналізуються і в межах окремих розділів багатотомних колективних академічних видань³. Дане питання тією чи іншою мірою було висвітлено в роботах польських істориків – Т.Чарновського, Л.Повідай, Ф.Равіти-Гавронського, В.Конопчинського, В.Томкевича, З.Вуйцика, Л.Подгородецького, В.А.Серчика⁴, погляди яких коливалися від відверто шовіністичних до об'єктивістських.

Запропонована стаття є доповненням попередніх досліджень авторів⁵ та спробою більш узагальнюючого висвітлення на основі відповідного й частково маловідомого джерельного матеріалу уча-

сті населення міст і містечок в народному повстанні 1630 – 1631 рр. в Україні.

Посилення соціальних утисків й переслідувань після Куруківської угоди викликали істотні заворушення серед українського простолюду⁶. Значним був виступ населення Самбора в 1627 р., під час якого спалено його передмістя. Один з організаторів цього виступу – слуга магната Жолтинського був скараний на смерть⁷. Про наростання визвольного руху та неефективність репресивних дій офіційних властей говорилось на варшавському сеймі в лютому 1629 р. На ньому було відзначено, що козаки, селяни та міська біднота й далі «згромаджуються у свавільні купи (повстанські загони. – Авт.)... не перестають чинити морди і гвалти», ухвалено спеціальну постанову «Про свавільні купи», якою зобов'язував королівську й міську адміністрації, магнатів і шляхту України «проводити екзекуції» проти повстанців, не гребуючи нічим⁸.

Щоб уникнути знущань, певна частина городян почала втікати на Запорозжя. За їх рахунок значно зросла чисельність запорозького козацтва. Про це у травні 1629 р. з тривогою писав королю урядовий комісар Стефан Хмелецький: «На Запорозжі зібралось козаків майже стільки, скільки їх було під Хотином або і більше»⁹.

Неодноразові затримки платні за службу, свавілля королівської адміністрації і окремих шляхтичів викликали зростання невдоволення й серед реєстрових козаків. Так, влітку 1627 р. путивльський воеводи Б. Нагоев і П. Бунаков повідомляли в Москву, що реєстрові козаки «вперед служить ему (польському королю. – Авт.) не хотят, а как де их не мера будет и они де и пойдут служить государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Руси»¹⁰. Таким чином, становище в Україні свідчило про назрівання нового великого збройного виступу.

Розташування в кінці 1629 р., головним чином на території Київського воєводства, частини жовнірських військових з'єднань, які повернулися після закінчення польсько-шведської війни 1617-1627 рр. та укладення Альтмарського перемир'я, викликала значне обурення і незадоволення в місцевому населенні. Автор Львівського літопису з цього приводу зазначив, що одні жовніри зупинилися «в Києві, а другії всюди поза Дніпром, где нігде ніхто не пам'ятає, аби туди стояти міли»¹¹. За свідченням інших тогочасних повідомлень, лише в Києві та містах й містечках воєводства перебувало близько 8 тисяч жовнірів¹².

Виснаженість війною та розлюченість невіплатами офіційними властями грошей за службу при-

зводили до того, що жовніри поводитися на місцях постоїв з особливою жорстокістю: «І так збродні і кривди незносні чинили, людей без дання причинили забиваючи», – свідчить Львівський літопис¹³. Знуцання й наруга жовнірів з населення українських міст знаходить підтвердження й в інших документах¹⁴. Серед городян, як і серед козаків та селян, ширилась тривожна звістка, ніби жовнірські підрозділи прибули на місця постоїв «с тим інтендом (наміром. – Авт.), аби впрод козаков, а затим во вшисткой Україні русь (православне населення. – Авт.) вистинати аж до Москви»¹⁵.

Не бажаючи терпіти жовнірське свавілля, мешканці України «почали ся купити зевсюд», тим самим стихійно піднімаючись на збройну боротьбу проти розташованих підрозділів королівського війська. Масове покозачення стало основною формою протесту повсталих міщан та селян¹⁶. Створюючи збройні загони, вони нападали на жовнірів, виганяли їх з багатьох міст і сіл¹⁷.

Народна боротьба проти поневолювачів особливо посилилась з появою на Подніпров'ї в березні 1630 р. козаків, яких «из Запорог пришло тысяч з 10»¹⁸, на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясилом), обраним наприкінці 1629 р. гетьманом нереєстровців «при арматі й інших клейнодах»¹⁹. З реляції Станіслава Конєцпольського на варшавському сеймі 1631 р. дізнаємося, що вийшовши на волю, керівник повстанців видавав «універсали, що справа за віру йде, щоб збиралися всі, хто був колись козаком і хто хоче ним бути: обіцяючи їм всілякі вольності давні»²⁰. В наведених лаконічних положеннях свого звернення козацький гетьман окреслив завдання і перспективи боротьби повстанців. У зв'язку з масовим покозаченням міщан і селян вимога здобуття «козацьких вольностей» означала по суті для них законодавче оформлення особливого правового статусу козацтва²¹. У гасло «боротьба за віру» також вкладався відповідний глибокий зміст. Недарма в донесенні польного коронного гетьмана окремо зверталася увага на те, що до повстанців надійшли «листи від декотрих осіб духовних і світських грецької релігії, де сповіщали, що їх віру нищать, церкви забирають, і просять, щоб за віру стали»²². Про це саме повідомляють й інші тогочасні документи²³.

Рухаючись Правобережжям, військо «випищиків» підійшло до Черкас, де розташовувалась квартира старшого козацького реєстру Григорія Чорного. Вночі повстанці при всебічній допомозі городян здобули місто²⁴. Нереєстровці з передового козацького загону схопили Г.Чорного і доставили в Боровицю, де козацький суд виніс йому смертний вирок. Дізнавшись про це, рештки реєстрової старшини та шляхти поспішно втекли із Черкас в Корсунь під захист підрозділів коронного війська²⁵. Міська біднота поповнила ряди повстанців.

Після першого значного успіху українське населення активно відгукнулося на звернення Тара-

са Федоровича – «за короткий час зібралось кілька десятків тисяч війська»²⁶. Окрім тисяч селян, керівники повстанців чимало жителів міст і містечок Подніпров'я, Брацлавщини і Волині «привернули ... в тоє свое козацкое військо»²⁷. Навіть шляхта Галичини записувала протестації до актових книг гродських судів на своїх підданих, які втікали на Подніпров'я і вливалися до загонів покозачених²⁸. До нереєстрових приєднувалися також і реєстрові козаки. На основі одержаних з України відомостей севський воєвода С.Стрешнев доповідав в Розрядний приказ, що «в которых де... городках запороские козаки жили по дамом, и ныне де... те все козаки ис тех городков идут в сход к гетману к Торасу и х козаком в город в Черкасы»²⁹. У свою чергу, на початку квітня путивльські воєводи М. Бутурлін і В. Ляпунов повідомляли в Москву, що «збираютца изо всех городков козаки, которые гроши мали (реєстрові. – Авт.), и выписные козаки, что были выписаны. А собрався де, выгонять им из Киева и изо всех городков после великодня поляков»³⁰.

Провівши необхідні приготування, Т.Федорович з військом вирушив на Корсунь, де «стояло на квартирах три хоругви ... кварцяних жовнірів», а також після страти Г.Чорного спішно шукали притулку представники реєстрової старшини з частиною своїх козаків³¹. Через довірених осіб керівник повстанців встановив зв'язки з тамтешніми городянами. Тим часом основні сили нереєстрових козаків та покозачених міщан й селян підійшли до Корсуня і зав'язали бій з тими, хто «вийшли (жовніри і реєстровці. – Авт.) проти них і взялися боронити переправу» до міста³². У самому Корсуні в цей самий час спалахнуло повстання – городяни «почали стріляти по коронному війську з тилу»³³ і «почали громити жовнірів»³⁴. В протестації корсунського підстарости Андрія Павловського до Житомирського гродського суду від 1 вересня 1630 р. йшла мова про спільні дії озброєних міщан та повстанського війська, які розгромили частини жовнірів і завдали місцевій шляхті значних матеріальних збитків. Він також бідкався, що повстанці в нього забрали «шкатулу... в которой... справы rozmaite были, то есть – интерцизы, записы, кватцый»³⁵. Після оволодіння містом корсунські міщани приєдналися до козаків та покозачених. Під час боїв більша частина реєстрових, із тих трьох тисяч, що перебували в місті, теж перейшли на бік повсталих, а інші разом з рештками жовнірів втекли у Бар, де перебувала головна квартира польного коронного гетьмана³⁶.

Перемога повстанців над жовнірськими частинами і оволодіння Корсунем, в чому «Федоровичу допомогли самі корсунські міщани»³⁷, вселили ще більшу впевненість серед простолюду на Подніпров'ї. Дедалі активніше діяли городяни, передусім міська біднота³⁸.

З Корсуня Т.Федорович направив посольство до С.Конєцпольського і запропонував йому відмі-

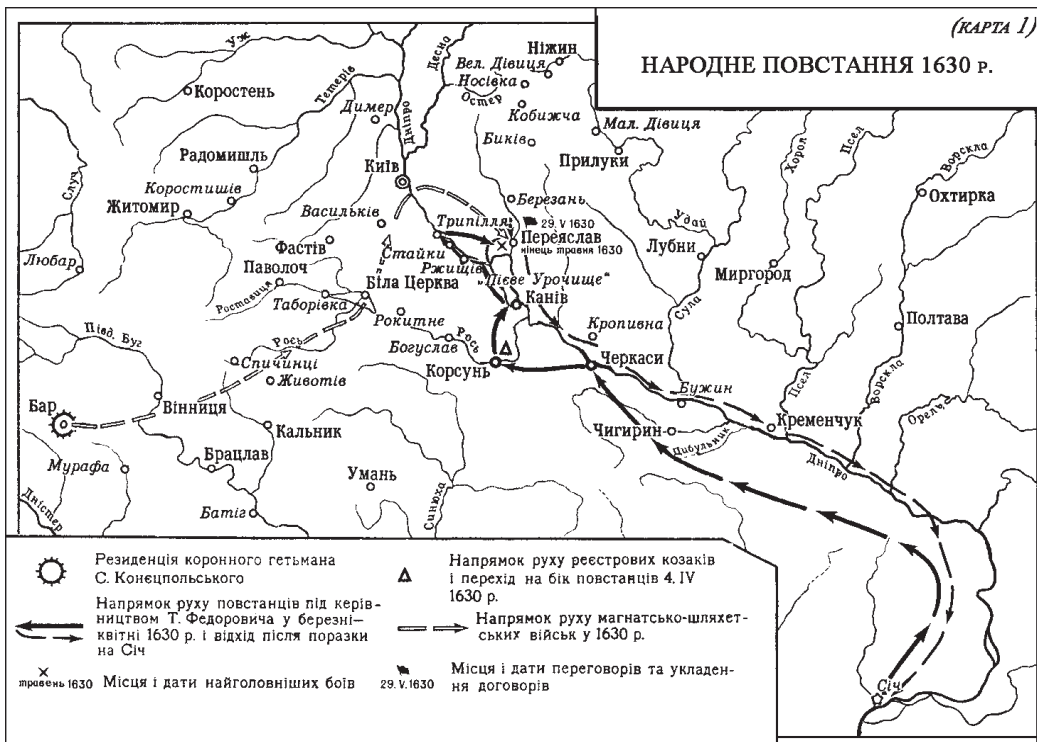
нити чинність Куруківської угоди, не ставити йому за провину вбивство Г.Чорного і покарати як зрадників реєстрових, що перебували при королівському війську³⁹. Польний коронний гетьман дав негативну відповідь і наказав активізувати підготовку до карального походу проти повстанців.

Однак швидко стягнути в район Бару частини кварцяного війська виявилось нелегкою справою, адже вони навмисне розквартирувалися на значній відстані один від одного, щоб запобігти їх об'єднанню і спільному виступу у зв'язку з тривалою затримкою платні. 28 березня 1630 р. С.Конецпольський звернувся з універсалом до місцевої шляхти, в якому йшлося про великий розмах повстання на Подніпров'ї і містився заклик до «моїх милостивих панів, найближчих до тієї пожежі, котрі вже зазнали хлопської сваволі, добровільно приєднуватися до війська його королівської милості і хлопською кров'ю гасити той запал»⁴⁰. Про події на Україні він одночасно повідомив також і короля. Сигізмунд III з свого боку надіслав листи до місцевих магнатів з наказом виступати із своїми загонами на допомогу польному коронному гетьману. Враховуючи масштаби «своеволие України», а також напруження настроїв серед найманих підрозділів, С.Конецпольський схвалив рішення про набір до війська людей, які підлягали «выбранецкой повинности», тобто рекрутів із селян і міських жителів⁴¹.

Тривале перебування козацьких полків та загонів покозачених на Правобережжі справило певний вплив на розширення території повстання. До початку травня 1630 р. воно охопило значну територію від Запорожжя до Київського Полісся, а потім перекинулося й на Лівобережжя (див. карту 1).

Міські жителі Києва, Черкас, Канева, Корсуня, Димера, Лисянки, Переяслава, Ромен, Лубен, Василькова, Білгородки, Стайок, Борисполя, Барішівки та інших міст і містечок, ведучи боротьбу, розправлялись з представниками королівської і міської адміністрації, громили володіння польських й українських магнатів⁴². Народні заворушення, за словами одного з сучасників подій, настільки «всю Україну розбурхали, ... що ніхто з тамошньої шляхти не був у безпеці в своєму домі»⁴³.

Залишивши Корсунь, головні сили повстанців вирушили в напрямку Канева, який вони без опору зайняли. Звідти вони пішли в північному напрямку по правому березі Дніпра⁴⁴. Саме на такий шлях загонів козаків і покозачених вказують відомості зі скарги волинського каштеляна князя К.Корецького. В ній йдеться про приєднання до війська Т.Федоровича в першій половині квітня його підданих із містечок Стайки та Білгородки, а також сіл Луки, Музичі, Бузової Київського воеводства⁴⁵. Лише в районі Стайок або Трипілля, де з давніх часів існували хороші переправи, повстанці перейшли на Лівобережжя. Маневр був викликаний необхідністю збору повстанських сил, які діяли там розрізненими групами, і організацією укріпленого табору з використанням Дніпра як природного оборонного рубежу. При цьому охороні переправ через річку, насамперед поблизу міст і містечок, вони надавали великого значення з самого початку збройного виступу. У зв'язку з цим, за повідомленням путивльських воевод в Посольський приказ, Т. Федорович виношував плани польську адміністрацію «выгонять... из Киева и изо всех городков...»⁴⁶. Останнє було особливо необхідним, оскільки з Бару надходили повідомлен-

ня, що скоро проти них виступить С.Конецпольський на чолі королівських військових підрозділів, які раніше «були розташовані в тилу»⁴⁷.

В заяві дружини корсунського, чигиринського і криловського старости Софії Данилович до Житомирського гродського суду від 25 жовтня 1630 р. прямо вказувалося, що Т. Федорович, «зібравши декілька десятків тисяч різного гультяйства і козаків, почав війну, зайняв її маєтності Бориспіль та Баришов з належними до них селами, немало в тоє товариство своє... привернув»⁴⁸. Отже, перш ніж закріпитися на вигідних оборонних позиціях для зустрічі противника, козацький гетьман здійснив тривалий рейд по території Правобережжя, а згодом через містечка Бориспіль, Баришівку, села, розташовані по Трубежу, попрямували до Переяслава. В результаті такого походу повстанські сили зросли більше як у три рази⁴⁹. Це підтверджується і свідченням сина боярського Г. Гладкого, який прибув на Україну з розвідувальною місією. В своїй доповідній путивльському воєводі він вказував, що під Переяславом нараховувалось близько 37 тисяч повстанців⁵⁰.

Тарас Федорович вирішив дати бій королівському війську під Переяславом. Про місце його табору в літературі конкретні вказівки відсутні. Якщо мірою для з'ясування цього питання можуть слугувати відомості одного з українських літописів, в якому зазначається, що повстанці «зібрались до міста Переяслава і розташували стан свій між Трубежем і Альтою, чекали починань польських»⁵¹. Таке положення було цілком імовірне, оскільки будівництво укріплень в подібних місцях на той час було досить характерним явищем.

Тривожні для шляхти вісті про становище на Подніпров'ї постійно приходили в Бар, де велися активні приготування до каральної експедиції. Український літописець зазначав, що жовніри «стягались со всей Малороссии и частью из Польши»⁵². Попереду основного війська С.Конецпольський відправив на місце заворушення коронного стражника Самійла Лаца, відомого шляхетського розбійника і грабійника⁵³. На шляху до Переяслава він зі своїм загonom «люди невинних, буле би тільки русин (українець. – Авт.) бул, забивали»⁵⁴. Особливо жорстокі розправи Лац чинив над міським населенням. Його загони «до Києва шедши, Лисінку містечко на самий день великодній вшистко вистинал, як мужов, так і жон, так і дітей, в церкві будучих, і попа з ними»⁵⁵. Так само, розлютовані непокірністю міщан, «жолніри Димер, маєтність ксюнженца Вишневецького висікли»⁵⁶. Подібна ж доля спіткала й жителів Івниці, Плесецького та інших містечок і сіл, про що свідчить актовий матеріал того часу⁵⁷.

Проводи коронного війська в Барі супроводжувались урочистою месою католицького духовенства, яке благословило С.Конецпольського на якнайшвидше винищення «то поганство, на русь»⁵⁸.

Сам польний коронний гетьман поспішав з початком походу, оскільки розумів, що «кожна година потроює сили козаків»⁵⁹. Все це сповнювало його «великим гнівом на козаки і на вшистку русь»⁶⁰. До того ж він довідався про намір Т.Федоровича звернутися за допомогою до московського царя і просити його взяти повстанців під свій захист⁶¹. Вірогідність останньої звістки турбувала С.Конецпольського ще й того, що серед населення Подніпров'я настійно поширювалася чутка про намір карателів «веру християнскую (православну. – Авт.) нарушить, а учинить унею, римскую веру»⁶².

Вже 6 квітня частини коронного війська виступили в напрямку Києва. На цьому шляху до нього приєднувалися поодинокі магнатські збройні загони. Під час переправи на південній околиці Києва, коли головні сили вже перебували на лівому березі Дніпра, на польного коронного гетьмана з його свитою напав великий загін покозачених міщан. Деякі шляхтичі під час панічного відступу потрапили в полон. Автор Львівського літопису стверджує, що тоді ж «самого пана гетьмана мало не поймали, але умкнул до Києва»⁶³. Тільки з підходом коронних підрозділів, що відстали в поході, йому вдалося перебратися через річку і вирушити до Переяслава.

Повернувшись до Путивля, Г.Гладкий розповідав воєводам, що під Переяслав прибуло «с ним гетманом полских и немецких людей ... восем тысяч»⁶⁴. В повідомленні севського воєводи С.Стрешнева в Розрядний приказ від 4 червня 1631 р. говориться, що чисельність «ляхов ... против козаков» досягала 12 тисяч⁶⁵. Відповідно магнатські збройні загони разом з частиною реєстрових козаків нараховували 4 тисячі осіб⁶⁶. На відміну від повстанців кварцяні військові підрозділи були добре озброєні та вишколені. У поляків лише збройні загони магнатів дещо поступалися їм у професійній підготовці⁶⁷. Але навіть ці контингенти були значно краще споряджені та навчені, ніж загони покозачених селян й міщан, які склали основну масу повстанського війська. Щоб боротися проти такого сильного противника, в останніх був лише один рятунок – міцні «окоп» і «шанці»⁶⁸. Тільки під їх захистом вони могли спробувати звести нанівець усі тактичні переваги урядових військових сил.

Майже тритижневі бої під Переяславом продемонстрували мужність повстанців, в складі яких досить успішно діяли загони покозачених міщан. Г.Гладкий у відписці в Посольський приказ розповідав, що «у польських де, государь, людей с черкасы в те три недели бои бывали многие, и на тех де боех черкасы поляков побивали»⁶⁹. Достовірність цих фактів засвідчує і універсал самого С.Конецпольського, в якому він писав, «нагадую й наказую польським та іноземним корограм, що перебувають на службі короля його милості, а ін-

ших прошу якомога швидше прибути до війська його королівської милості і приєднавшись до нього, подолати тих свавільників»⁷⁰. Крім того, польний коронний гетьман неодноразово писав до короля з проханням нових військових підкріплень⁷¹. Натомість на допомогу війську Т. Федоровича постійно пробивалися нові повстанські загони. Один з очевидців писав, що «з Сіверських міст і містечок хлопи чорні й козаки йдуть до Переяслава до козаків, йде їх кожного Божого дня маса»⁷², а також «із козацьких малих і невеликих містечок поголовно йдуть...»⁷³.

Одночасно велику допомогу оточеним у Переяславі подавали невеликі повстанські загони по всьому Подніпров'ю, які перешкождали просуванню додаткових підрозділів королівського війська на з'єднання з основними силами⁷⁴. Активно діяло й покозачене міське населення. Так, в районі Києва повстанці «байдаков 50, а чолнув без лічби спалили, жеби ся поляци не міли чим перевезти на татую сторону до гетьмана (С.Конецпольського. – Авт.)»⁷⁵. Міські низи Києва разом з козаками вели запеклі бої з польськими корогами й німецькими ротами у самому місті і на його околицях⁷⁶. Загони повстанців просувались з боями від «міста до міста» і спільно з городянами «визволяли їх з-під панської влади»⁷⁷. Королівські військові підрозділи було розгромлено у таких містах і містечках, як Копачів («жолніров вшистких збили»), Димер («жолніров громили»), Білгородка («жолніров побили»), Березань («жолніров тільки 25 зосталося с полтори тисячі, же їх побито на тім то місцу»)»⁷⁸. Польний коронний гетьман з тривогою писав королю з-під Переяслава, що тут все «задніпровське хлопство» повстало, яке слід «віддати під меч, і краще щоб на цьому місці, росла кропива», ніж жили вороги Речі Посполитої⁷⁹.

Чинило опір жовнірам і населення західноукраїнських міст й містечок. Так, у Луцьку повстали міщани вступили в бій з ротою коронного війська, внаслідок якого «п'ятдесят товаришов (жовнірів. – Авт.) згинуло, окром пахоликов»⁸⁰. Причиною збройного зіткнення було те, що офіцери роти «окрутне ся перехвалляли, «гди ся вернемо (з Подніпров'я. – Авт.), вшистких вас в п'ясті міти будемо»⁸¹. Населення містечка Золотого Потоку розправилось з міською верхівкою і католицьким духовенством⁸². В той самий час проти розташованих жовнірських частин і міської адміністрації активно виступило й населення Висоцька⁸³. Часті збройні виступи міщан проти магнатів і шляхти та особливо проти польських військових підрозділів змусили комісарів доповідати королю про «шкоди, які зазнали хоругви в українських містах... від тамтешніх хлопів»⁸⁴.

Активне розгортання народного руху, в чому була чимала заслуга й міського населення, сприяло успіхам повстанського війська під Переяславом. Г. Гладкий розповідав у Путівлі, що «на послед-

нем де, государ, бою черкасы у гетмана Конец Польского в обозе наряд (артилерію. – Авт.) взяли, и многих поляков в обозе побили, и перевозки по Днепру отняли, и поромы по перевозом пожгли»⁸⁵. Про значну поразку коронного війська говориться у більшості тогочасних документів⁸⁶.

Загалом у кровопролитних боях під Переяславом, за твердженням шляхтича П. Пясецького, загинуло більше королівського війська, «ніж за всю останню пруську (польсько – шведську війну. – Авт.) війну»⁸⁷. Тільки одних знатних шляхтичів загинуло близько 300 осіб. Автор Львівського літопису вказував, що «вшисткого войска до десяти тисячий згинуло»⁸⁸. Значних втрат зазнало і повстанське військо в боях з добре озброєним противником. За свідченням одного анонімного польськомовного листа вони становили до 20 тисяч козаків та покозачених міщан й селян⁸⁹. Безумовно, усі наведені цифри є дещо завищені, проте немає сумніву, що обидві сторони за тривалий період боїв зазнали немалих втрат.

Відсутність необхідних підкріплень та значні втрати у війську поставили польного коронного гетьмана в скрутне становище. Крім того, «жовніре зась позосталії хотіли конфедерацію на него поднести, же їх так много погинуло і гине, а не платять їм»⁹⁰. Очевидно, саме тому ініціатором переговорів виступив сам С.Конецпольський. Декларація під назвою «Спосіб заспокоєння гніву його королівської милості за провини Війська Запорозького», надіслана польним коронним гетьманом до табору Т.Федоровича викликала неоднозначну реакцію серед повстанців. Більшість козацької старшини, враховуючи критичне становище королівського війська, прагнула використати сприятливий момент для закріплення своїх прав і привілеїв. Окремі козацькі ватажки, в тому числі й гетьман Тарас Федорович, не бажали йти на угоду з шляхтою, тому вони з частиною козаків відійшли на Запорозжя. Подальші переговори від імені повстанців повів інший представник козацької старшини – Антон Конашевич Бут. Він прийняв в основному пропозиції С.Конецпольського, що й було зафіксовано в угоді 8 червня 1630 р. Старшим реєстрового війська козаки обрали Тимоша Орендаренка, кандидатуру якого затвердив коронний гетьман⁹¹.

Компромісна угода викликала гнів і обурення в основної маси учасників повстання – селян, міщан та «випищиків». Більшість з них не бажали повертатися в панські маєтки. Тому вони відмовлялися скласти зброю, створювали нові повстанські загони і продовжували боротьбу проти польсько-шляхетських властей⁹². Так, у скарзі шляхтича Рокицького в Житомирський гродський суд від 18 жовтня 1630 р. говорилося про напад на його маєток «людей під керівництвом Пешкудного і Наливайка»⁹³. Окремі стихійні виступи мали місце на Чернігівщині та Брацлавщині⁹⁴. Збільшився знову потік втікачів на Запорозжя, чимало їх по-

чало переселятися на прикордонні території Московської держави. Путивльські воєводи А.Литвинов-Масальський та І.Уваров влітку того самого року доповідали в Посольський приказ про те, що «опять на них (повстанців. – Авт.) придут польские люди войною, а их де мочи не будет против поляков стоять, и они де хотят бить челом тебе, государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Руси, чтобы ты, государь, пожаловал их велел им быть в своем государеве повеленье...»⁹⁵.

Питання про становище в Україні розглядалося на черговому варшавському сеймі у січні 1631 р. В звіті королівських комісарів про наслідки повстання під керівництвом Т. Федоровича чітко вказувалося: «Річ Посполита має таки зрозуміти, що так само важливо було приборкати слободи і хлопів власних, аби не мали змоги шаліти, як і тримати в порядку самих козаків, бо ні хлопи без козацького титулу і поради, ані козаки без хлопської сили не змогли б вистояти»⁹⁶. У свою чергу, король Сигізмунд III звернувся до сенаторів із закликом, що «оскільки їм (повстанцям. – Авт.) нічого не варто за будь-якої нагоди повернутися до звичайної сваволі, для утримання їх у покорі... треба потурбуватися про посилення війська на Україні»⁹⁷. В результаті на початку лютого 1631 р. нові польські та іноземні підрозділи були направлені в Київ, Ніжин, Биків, Березань, Носівку, Крилов, Дівицю та інші українські міста й містечка⁹⁸.

Свавілья жовнірів та репресивні дії міської адміністрації викликали нове піднесення визвольного руху на Подніпров'ї. За дорученням путивльських воєвод «проведать про вести» в той час на Лівобережжї України побували син боярський Василь Новіков і донський козак Степан Климов. З їхньої розповіді дізнаємося, що «в Нежине де ... урядник королевский, а у черкас старшиною казак Сенька Хорошей, и в зборе де черкас в Нежине тысячи з две»⁹⁹. З підходом «козаков, из городка ис Севоложи ... да и из-ыных городов козаки в Нежин», чисельність повстанців у місті зросла до «6000 человек»¹⁰⁰. Укріпивши свої позиції таким чином, «черкасы де и нежинские мещане поляков в Нежин стоять» не впустили, хоча останніх і налічувалося «з 2000 человек ис тех ис трех городков, где они стоят...»¹⁰¹. Під час переговорів «у них (поляків. – Авт.) черкасы просили королевских листов, будет листы есть, и они их пустят в Нежин», проте «ляхи листов не показали»¹⁰². Після цього жовніри «к Нежину приступали трожды», але міщани з козаками на чолі з полковником Іваном Балиловцем мужньо відбивали усі штурми карателів. «На первом бою», за свідченнями севольського козака Назара Сахнова, який «на тех боях на всех был», ніжинці з козаками «выходили... на выпоску и в слободе в Мрине побилы ляхов 2 роты по смете с 300 человек. А на последних боях ляхи приходили к Нежину всеми людьми», але захисникам вдалося

вистояти. Вони «сидели от ляхов в осаде, и билися с ними з города, и на тех боех ляхов побилы»¹⁰³. Безуспішна облога міста кварцянними підрозділами тривала декілька тижнів, після чого «ляхи де отшод, стали опять в тех же городках, в которых они стояли». Загалом в боях за Ніжин, згідно з даними відписки севського воєводи С. Стрешнева, надісланої 4 червня 1631 р. у Розрядний приказ, «нежинцы, служивые всякие люди и мещане, убили ляхов, и... козаков (реестровців. – Авт.), и немец тысени с полторы и больше»¹⁰⁴. Зустрівши запеклий опір й під іншими українськими містами і містечками, частини коронного війська відійшли на Правобережжя, але С.Конецпольський наказав С.Лащу повернути їх на Чернігівщину¹⁰⁵. Незважаючи на суворий наказ польських властей, щоби тамтешні міщани «запороским козаком кормов не давали и к себе в город не пушчали», городяни «де тех запороских козаков в город к себе пустили, и кармы им давали, и стояли против их с козаками заодно»¹⁰⁶.

Отримавши звістку, що королівські частини хочуть «опять приходить Нежина даставать», міщани «писали в Черкасы и Переясловль у гетману к Торасу и х козаком, чтоб они пришли их оборонять от ляхов»¹⁰⁷. У свою чергу, Тарас Федорович добре знав про настрої міського населення і намагався підтримувати з ним тісний зв'язок. Відомо, що путивльські воєводи А.Литвинов-Масальський та І.Уваров повідомляли в Москву: «Писал де из Запорог гетман черкаской Тарас к черкасом в городы, чтобы оне, черкасы, против поляков стояли все»¹⁰⁸. У той самий час запорозькі козаки, покочані селяни й міщани на початку червня 1631 р. «сошлись опять в сход и стали в Черкасах, да в Переясловле, да в Каневе. А всево де... было козаков 15000»¹⁰⁹. Великі козацькі загони з'явилися також у Лубнах і Острі, внаслідок чого активізувалася визвольна боротьба на Лівобережжї¹¹⁰. Учасник минулорічних боїв під Переяславом, повстанець Григорій Рубчинський розповідав у Севську, що «ныне де... запороские козаки с ляхами битца хотят за веру ж и за то, чтоб им быть в козачьем списку, сколько их соберетца попрежнему»¹¹¹. Крім того, добре знаючи наміри запорожців і повсталого населення міст й сіл, севський воєвода писав у Розрядний приказ: «А будет де, государь, их сила не возьмет против ляхов стоять за веру и за то, чтоб им ис козаков не выписыватца, и козаки, де, государь, хотят, побрав норяд и всякие запасы, итить в Запороги, а из Запорог приютить на Дон и з Дону посылати к Москве бити челом тебе, государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу все Руси, чтоб ты, государь, пожаловал их велел им быть под своею государскою державою»¹¹².

Повстала міська біднота тим часом розправлялась з представниками королівської і міської адміністрацією, міськими багатіями, об'єднувалися з населенням навколишніх сіл і разом громили має-

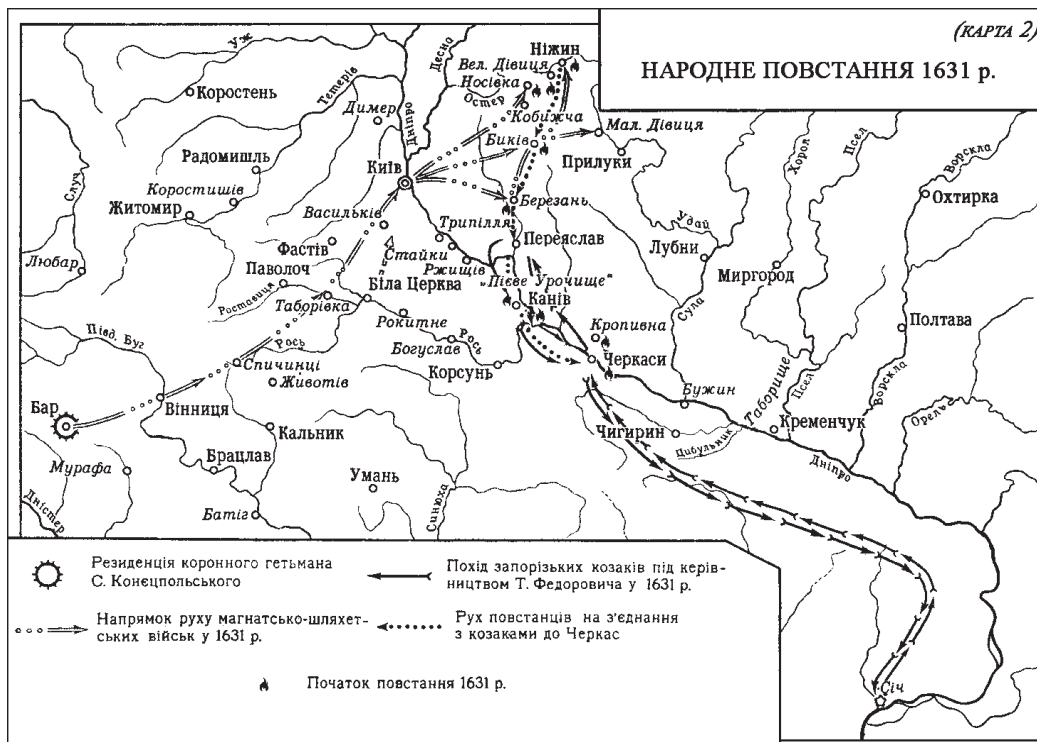
тки польської й української шляхти, напали на королівських жовнірів. Прибулі з України люди розповідали у Розрядному приказі, що «ныне де черкасы, где которово поляка наедут в дерене или на дороге, и поймав ево, розстреляют или к пушке прикуют да уморят»¹¹³. У шляхетській кореспонденції в цей період часто зустрічається вираз «сваволя гору бере»¹¹⁴.

Про все це відомо польному коронному гетьману, який зумів через своїх агентів обіцянками й підкупам реєстрової старшини відмовити перебуваючих на державній службі козаків від підтримки «випищиків». На посаду старшого реєстру за сприянням С.Конецпольського замість Т.Орндаренка було обрано лояльно налаштованого до уряду Івана Кулагу-Петражицького¹¹⁵. Саме через суперечності в рядах козацтва народне повстання в Україні не набуло такого розмаху, як минулого року (див. карту 2). На цю саму причину вказувалося й у листі Т. Федоровича з Переяслава до ніжинців, які закликали його на допомогу¹¹⁶. Зокрема, він був змушений відповісти, що запорожцям «оборонять их в Нежин приходит немошно, потому что де промеж их (між реєстровцями і реєстровцями. – Авт.) стала рознь, и им де, козаком, битца с ляхами и даждатца их в тех городех, у которых они ныне стоят в Черкасах, в Переясловли да в Каневе»¹¹⁷. Є свідчення, що він не зміг прийти на допомогу тому, «что у них меж ими (козаками. – Авт.) учинилась измена»¹¹⁸. В підсумку в запорожців не було іншого виходу, як повернутися на Січ¹¹⁹.

Скориставшись відходом запорожців і частини реєстровців, королівські військові підрозділи й шляхетські збройні загони кинулися придушувати

локальні осередки визвольного руху. Передусім жорстоко були покарані ніжинські міщани. У відписці путивльських воєвод А.Литвинова-Мосальського та І. Уварова в Розрядний приказ доповідалося, що «из Нежина де... черкасы и мешчане многие идут в рознь по иным городом для того, что блюдутца приходу от поляков»¹²⁰. Жорстоко покарано було і сотні киян – багатьох з них стратили, інших посадили до в'язниць¹²¹. Як повідомляв у Розрядному приказі А.Байков, що «стоит литовських людей в Киеве и около Киева 6000 для того, чтоб чем черкас помирить»¹²². Адміністрація та міська верхівка в інших українських містах і містечках прибирали до рук «непокірних» міщан – активних учасників повстання. Колишній реєстровий козак Павло Худий, який втік з України, розповідав у кінці липня 1631 р. в Москві, що повстале населення «розобрали в городе урядники и насилуванья де им чинят великое»¹²³.

Силою придушивши основні осередки повстання, польсько-шляхетський уряд намагався зміцнити свої позиції й певними тимчасовими поступками. Так, підписаними королем Владиславом IV в 1632 р. і затвердженими варшавським сеймом у 1633 р. «Статтями для заспокоєння руського народу», які узаконювали існування в Україні православної церкви¹²⁴, чим передбачалося повернути на свій бік українську шляхту, заможнє козацтво, міщанство і верхівку православного духовенства. Отримавши деякі гарантії щодо своїх етноконфесійних прав, адміністративних посад і майнової власності, українська шляхта, частина козацької старшини й вища православна ієрархія на чолі з київським митрополитом Петром Могилою пішли на компромісну політичну угоду з польськими властями¹²⁵.

Таким чином, незважаючи на поразку, народне повстання 1630 – 1631 рр. в Україні мало велике значення для розвитку визвольного руху міського населення. Перемога козаків та покозачених міщан над коронним військом під Переяславом показала високий рівень збройного єднання між обома соціальними станами. Крім того, повстале населення українських міст і містечок продемонструвало власну добру організованість при веденні локальних бойових дій проти окремих урядових підрозділів на Подніпров'ї. Водночас переяславці й ніжинці, мужньо захищаючись в ході облоги міст жовнірами, успішно вели оборонні бої, а за сприятливих умов завдавали противнику відчутних ударів. І тільки відсутність єдності в рядах козацтва не дала можливості довести збройний виступ до успішного завершення.

¹ В даній статті для позначення вказаного збройного соціально-релігійного конфлікту ми використовуємо термін «народне повстання». Останнє пояснюється термінологічною невідповідністю для досліджуваної проблеми понять – «козацькі рухи», «селянсько-козацькі повстання» та «національно-визвольні війни». Вважаємо використане нами визначення цілком придатним для наукового вжитку. Одночасно при дослідженні міщанського аспекту слід обережніше ставитися до назв «козацькі» і «селянсько-козацькі» повстання (війни), оскільки вони не враховують участі в них городян, а перетворюють їх на вузькосоціальні, тільки козацькі чи селянські. Що ж стосується терміна «національно-визвольні війни», то через невідповідність до тодішніх ментальних реалій в Україні, його ужиток є неправомірним.

² Костомаров Н. И. Борьба украинских казаков с Польшею в первой половине XVII-го века, до Богдана Хмельницкого // Отч. записки. – 1856. – Т. 108. – Кн. 9. – С. 195 – 254; Каманин И. М. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. 2. – С. 57 – 115; Кулиш П. А. Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого // Рус. обозрение. – 1895. – № 4. – С. 642 – 682; Соловьев С. М. Малороссийское казачество до Хмельницкого // Рус. вестник. – 1859. – Т. 23. – Кн. 2. – С. 177 – 196; Антонович В. Б. Коротка історія козащини. – К., 1991; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К., 1990. – Т. 2; Грушевський М. С. Історія України – Русі: В 11-ти т., 12-ти кн. – К., 1995. – Т. 8. Роки 1626 – 1650. – Ч. 1. (1626 – 1638); Жукович П. Н. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной уний. – СПб., 1912. – Вып. 6; Рудницький С. Українські козаки в 1625 – 30 рр.: Критично-історичні розвідки // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. – 1899. – Т. 31 – 32. – С. 1 – 76; Рубинштейн Н. Л. Классовая борьба на Украине в XVII в. // Борьба классов. – 1936. – № 4. – С. 35 – 46; Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII століття) // Нариси з історії України. – К., 1941. – Вып. 3; його ж. Крестьянско-казачьи восстания на Украине в 30-х годах XVII века // Воссоединение Украины с Россией 1654 – 1954: Сборник статей. – М., 1954. –

С. 55-77; Антонович М. Переяславська кампанія 1630 р. – Прага, 1944; Неточаев В. І. Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Наук. зап. Ужгород. ун-ту. – Ужгород, 1954. – Т. 9. – С. 3 – 89; Чевельова А. Народные восстания на Украине против панской Польши в 30-х годах XVII в. // Ставрополье. – 1954. – № 11. – С. 152 – 167; Сидоренко Н. С. Київ напередодні і в роки визвольної війни 1648 – 1654 рр. // Наук. зап. Ін-та іст. АН УРСР. – К., 1958. – Т. 12. – С. 165 – 190; Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. – К., 1994; Василенко Г. Тарас Федорович // Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. – К., 1960. – С. 92 – 96; Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка. – К., 1992; його ж. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVII ст. – К., 1998; Смолий В. А. Участь жителів Києва в антифеодальній та визвольній боротьбі українського народу (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Укр. іст. журн. – 1981. – № 10. – С. 62 – 72; його ж. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1985; Мицик Ю. А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. – 1986. – № 5. – С. 55 – 61; Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648 – 1654 рр. – К., 1989; його ж. Повстання 1630 року на Україні під керівництвом Тараса Федоровича // Укр. іст. журн. – 1980. – № 11. – С. 120 – 123; Флоря Б. Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20 – 30-х годов XVII века и начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 36 – 51; Плохія С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006; Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008.

³ Історія Української РСР: В 2-х т. / Ред. кол.: О. К. Касименко (гол. ред.) та ін. – К., 1953. – Т. 1; Історія Української РСР: В 8-ми т., 10-ти кн. – К., 1979. – Т. 1. Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (3 найдавніших часів до середини XVII ст.). – Кн. 2. Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (Друга половина XIII – перша половина XVII ст.) / Ред. кол. т.: В. О. Голобуцький (відп. ред.) та ін.; Історія Української ССР: В 10-ти т. – К., 1982. – Т. 2. Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы (Вторая половина XIII – первая половина XVII в.) / Ред. кол. т.: И. С. Слабеев (отв. ред.) и др.; Історія Києва: В 2-х т. / Ред. кол.: О. К. Касименко (гол. ред.) та ін. – К., 1960. – Т. 1; Історія Києва: В 3-х т., 4-х кн. – К., 1982. – Т. 1. Древний и средневековый Киев / Ред. кол. т.: И. И. Артеменко (отв. ред.) и др.

⁴ Czarnowski T. Ukraina i Zaporozze czyli historia Kozaków od pojawienia sie ich w dziejach, do czasu ostatecznego przyłączenia do Rosyi. – Warszawa, 1854. – Т. 1; Powidaj L. Kozacy zaporozcy na Ukrainie. – Lwów, 1862; Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku. – Warszawa, 1923; Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej (1506 – 1648). – Warszawa – Kraków, 1936. – Т. 1; Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukrainna. – Lwów, 1939; id.

Powstanie kozackie w roku 1630 // Przegląd powszechny. – 1930. – Т. 178. – № 559 – 560. – S. 104 – 128; Wójcik Z. Dzikie pola w ogniu: O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1968; Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592 – 1646. – Warszawa, 1978; Serczyk W. A. Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. – Kraków, 1984.

⁵ Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569 – 1654 рр.). – К., 1975; його ж. Міста України в період феодалізму. (До питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVI – першій половині XVII ст.). – Чернівці, 1971; Федорук А. В. Військо Тараса Федоровича в повстанні 1630 р.: деякі аспекти організації та чисельності // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці, 1999. – Т. 3. – С. 65 – 74; його ж. Військове мистецтво козацького війська в Переяславській битві 1630 р. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. ст. – Чернівці, 2000. – Т. 1. – С. 237 – 243.

⁶ Голобуцький В. О. Вказ. пр. – С. 278; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення... – С. 103.

⁷ Zabytki dziejowe. – Lwow, 1936. – Т. 4. – Zesz. 2. Materjały do historii miasta Sambora. – S. 105.

⁸ Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т. 3. – S. 294.

⁹ Źródła do dziejów polskich. – Wilno, 1844. – Т. 2. – S. 171. В 1621 р. під Хотиним було майже 42-тисячне козацьке військо (Жерела з історії України – Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. Матеріали до історії української козащини по р. 1631. – С. 250). Проте, в одній з останніх своїх публікацій київський дослідник П. М. Сас висловив думку, що особовий склад всіх запорозьких полків разом із козацькою молоддю (пахолками і джурами), які билися проти армії Османа II, налічував понад 45 – 47 тисяч осіб (Сас П. М. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. // Укр. іст. журн. – 2010. – № 2. – С. 34).

¹⁰ Акты Московского государства: В 3-х т. (далі – Акты МГ). – СПб., 1890. – Т. 1. Разрядный приказ, Московский стол (1571 – 1634). – С. 215.

¹¹ Львівський літопис // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – К., 1970. – С. 106.

¹² Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 1. – С. 295; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х т. – М., 1954. – Т. 1. 1620 – 1647 годы. – С. 82.

¹³ Львівський літопис... – С. 106. В інструкції послам від Київського воеводства на варшавський сейм 1630 р. констатуються факти великих безчинств жовнірів на лежах та під час збору стацій (Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 733 – 734; Михайлина П. В. Міста України в період феодалізму... – С. 58; його ж. До питання про перебування військових загонів Речі Посполитої у містах України (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. ст. – Чернівці, 1998. – Т. 1. – С. 93).

¹⁴ Жерела до історії України – Руси... – Т. 8. – С. 347; Воссоединение Украины с Россией... – Т. 1. – С. 82.

¹⁵ Львівський літопис... – С. 105.

¹⁶ Щербак В. А. Показачивание как форма антифеодальной борьбы на Украине в первой половине XVII в. // Феодализм в России: Тезисы докл. и сообщ. юбил. чте-

ний, посвященных 80-летию со дня рождения акад. Л. В. Черепнина (Москва, 30 октября – 1 ноября 1985 г.). – М., 1985. – С. 196 – 198.

¹⁷ Архив Юго-Западной России: В 8-ми ч., 35-ти т. (далі – Архив ЮЗР). – Ч. 3. Акты о козаках (1500 – 1648 гг.). – Т. 1. – С. CV; Гуслистый К. Г. Крестьянско-казацкие восстания на Украине... – С. 63; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення... – С. 104. Крім того є перші відомості і про напади озброєних селян та виписаних з реєстру козаків на панські мастки в містечках Обухові, Павлоліч, Василькові, Димері, Білгородку та інших населених пунктах Київщини (ЦДІАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 36, 425 зв.; Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 76).

¹⁸ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів (далі – НБУ. ІР). – Ф. 1. – Спр. 58156 (Лаз. 55). – Арк. 1; Воссоединение Украины с Россией... – Т. 1. – С. 82.

¹⁹ Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – С. 238. В історичних джерелах Т. Федорович часто фігурує під іменем Тараса, Тараса Козака, Тараса Трясила (ЦДІАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 835; Российская государственная библиотека. Научно-исследовательский отдел рукописей (далі – РГБ. НИОР). – Ф. 205. – Д. 79. – Л. 16 об.; Росийская национальная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – Ф. Собрание Общества любителей древней письменности (далі – РНБ. СЩ. ВР). – Д. FIV. 56. – Л. 12 об.). Більшість дослідників сходяться на тому, що його прізвисько Трясило походить від слова «трясти», в розумінні «бити» або «перемагати». Про це див.: Гуслистый К. Г. Крестьянско-казацкие восстания на Украине... – С. 61; Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 30; його ж. Тарас Федорович // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 153.

²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 77; Селянський рух... – К., 1993. – С. 239.

²¹ Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI – середина XVII ст. – К., 2006. – С. 236.

²² ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 77; Селянський рух... – С. 239.

²³ Воссоединение Украины с Россией... – Т. 1. – С. 82; Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. // Память століть. – 1997. – № 4 – С. 29; Pamietniki do panowania Zygmunta III, Wladyslawa IV i Jana Kazimierza. – Warszawa, 1846. – Т. 1. – S. 154; Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyskiego. – Kraków, 1870. – S. 419.

²⁴ Історія міст і сіл УРСР (далі – ІМІС УРСР). Черкаська область. – К., 1972. – С. 91; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст... – С. 105.

²⁵ Яворницький Д. І. Вказ. пр. – С. 163 – 164; Голобуцький В. О. Вказ. пр. – С. 281; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення... – С. 104; Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 31.

²⁶ ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 77; Селянський рух... – С. 239.

²⁷ ЦДІАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 838. Масове покозачення міщан в цей період відзначається і працях польських дослідників (Arnold St. Polska szlachecka wobec walki narodowo-wyswoleńczej ludu ukraińskiego w wieku XVII // Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją. 1654 – 1954: Materiały. – Warszawa, 1956. – S. 34; Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska... – S. 40).

- ²⁸ Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwu tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1909. – Т. 20. – S. 289.
- ²⁹ Воссоединение Украины с Россией... – Т. 1. – С. 110.
- ³⁰ Там само. – С. 82.
- ³¹ Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. ... – С. 29; Рудницький С. Вказ. пр. – С. 65; Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 31.
- ³² Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. ... – С. 29.
- ³³ Tomkiewicz W. Powstanie kozackie... – S. 113.
- ³⁴ Wójcik Z. Op. cit. – S. 103; Serczyk W. A. Op. cit. – S. 303 – 304.
- ³⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 313; Воссоединение Украины с Россией... – Т. 1. – С. 87 – 88.
- ³⁶ Грушевський М. С. Вказ. пр. – С. 102; Рудницький С. Вказ. пр. – С. 66; Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 32; Tomkiewicz W. Powstanie kozackie... – S.114; Wójcik Z. Op. cit. – S.103.
- ³⁷ Ukraina. Terazniejszość i przeszłość. – Kraków, 1970. – S. 260; Wójcik Z. Op. cit. – S. 103.
- ³⁸ Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст... – С. 105; Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 33.
- ³⁹ Рудницький С. Вказ. пр. – С. 66; Жукович П. Н. Указ. соч. – С. 76; Щербак В. О. Українське козацтво... – С. 237.
- ⁴⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 297; Воссоединение Украины с Россией... – Т. 1. – С. 79, 80; Селянський рух... – С. 219.
- ⁴¹ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 299 – 301.
- ⁴² ЦДАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 757, 837; Ф. КМФ 15. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 94 зв.; Ф. КМФ 21. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 154; НБУ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 57881. – Арк. 1 – 1 зв.; Львівський літопис... – С. 106 – 107; ІМІС УРСР. Житомирська область. – К., 1973. – С. 236; ІМІС УРСР. Київська область. – К., 1971. – С. 17, 73, 184, 370, 377, 386 – 387, 500; ІМІС УРСР. Полтавська область. – К., 1967. – С.13; ІМІС УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 15; ІМІС УРСР. Черкаська область. – К., 1973. – С. 20, 91, 258, 414, 656; Стороженко А. В. Очерки Переяславской старины. – К., 1900. – С. 202.
- ⁴³ Селянський рух... – С.239.
- ⁴⁴ В літературі тривалий час стверджувалося, що в березні – квітні 1630 р., тобто після захоплення повстанцями важливих адміністративних центрів Подніпров'я, а саме Корсуня та Канева, наступним їх пунктом став Переяслав (Костомаров Н. И. Указ. соч. – С. 209; Грушевський М. С. Вказ. пр. – С. 107; Рудницький С. Вказ. пр. – С. 67; Історія Української РСР... – С. 256; История Украинской ССР... – С. 428; Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України... – С.39). Тільки в роботах київського дослідника В. О. Щербака вперше було суттєво уточнено напрям і шлях просування загонів козаків та показаних з Канева до Переяслава, а також з'ясовано джерела їх поповнення новими силами. Про це див.: Щербак В. О. Нове про антифеодальні рухи на Україні в 30-х роки XVII ст. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Збірник наукових праць. – К., 1986. – С. 73 – 85; його ж. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 33 – 34.
- ⁴⁵ ЦДАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 757.
- ⁴⁶ Воссоединение Украины с Россией... – Т. 1. – С. 82; Смолій В. А. Участь жителів Києва в антифеодальній та визвольній боротьбі... – С. 69 – 70.
- ⁴⁷ Воссоединение Украины с Россией... – Т. 1. – С. 79, 80; Селянський рух... – С. 219.
- ⁴⁸ ЦДАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 838.
- ⁴⁹ На думку М. Д. Антоновича, в ході цієї тривалої військової акції «Тарасові вдалося перевести якусь об'язкову мобілізацію, «гвалтом примусити» служити у повстанчій військовій. Для організації повстання було би це дуже високим свідомством, але лишиться відкритим питання, наскільки широко зуміли козаки вжити такого примусу. Навряд чи це було скільки-небудь систематично» (Антонович М. Вказ. пр. – С. 12).
- ⁵⁰ Кулиш П. А. Матеріали... – Т. 1. – С. 316; Історія України в документах і матеріалах: В 3-х т. – К., 1941. – Т. 3. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569 – 1654 роки). – С. 89; Селянський рух... – С. 224. В іншому тогочасному документі зазначається, що в «гетьмана Тараса» під Переяславом було 40 тисяч війська. Як бачимо, ця цифра близька до вже вищенаведеної і додатково дає підстави говорити про неабиякі організаторські здібності повстанського керівника, котрому перед вирішальним зіткненням з противником вдалося зосередити в одному місці значні військові сили (Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. ... – С. 29).
- ⁵¹ НБУ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 5475. – Арк. 65.
- ⁵² РГБ. НИОР. – Ф. 152. – Д. 32. – Л. 94; Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 35.
- ⁵³ Костомаров Н. И. Указ. соч. – С. 207 – 208; Кулиш П. А. Украинские казаки и паны... – С. 664 – 667; Грушевський М. С. Вказ. пр. – С. 103 – 105; Рудницький С. Вказ. пр. – С. 67; Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу... – С. 134; Голобуцький В. О. Вказ. пр. – С. 282; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст... – С. 106; Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 35. Загалом постать коронного стражника належала до характерних образів тої епохи. Зокрема, один з його сучасників Йоахим Єрліч писав про цього ворохобника наступне: «Самійло Лащ, коронний стражник, не дбав про Господа Бога, не боявся посполитого права, не соромився добрих людей, чинячи наїзди на шляхетські мастки і доми, чинив насильства, убивав, обрізував носи і вуха, силою віддавав дівчат і вдів за людей своєї банди, складеної з різних вигнанців, волохів, татар, розбійників, злодіїв, – чесної людини й не шукай, кілька сот чоловік були завжди нерозлучно з ним. Вони зробили непрохідним київський шлях, так що ніхто по ньому не їздив, боячись розбоїв і грабунків. Він мав 236 баніцій і 37 інфамій за різні злочини, але він завжди мав охоронця в своїх розбоях і наїздах в особі його милості краківського пана гетьмана Конєцпольського, який охороняв його військовими пільгами і таким чином дуже потурав мерзотникові, безбожній людині, який ні за що мав князів і воєвод, а незначну шляхту руйнував і вбивав; жінки і дівчата терпіли насильства; що у кого забране, те й пропало; а якби кому спало на думку скаржитись у суд, той мусив зречтись дружини й дому і рятувати життя втечею. Він сварився з князями Вишневецькими, Корецькими і київським воєводою Тишкенвичем, насилаючи банди на їхні володіння, грабував і чинив бешкети протягом кількох десятків років, поки, нарешті, не стало гетьмана Конєцпольського, і пільги не врятували його. Тоді його милість воєвода з жителями, яких зібралось до 12 000, наїхали на Макарів, вигнали дружину Лаща з дітьми, зберігши, проте, їм життя, коли дружина на колінах просила пощади. А сам

- Лаш за кілька днів перед тим утік від дружини» (Jerlicz I. Latoris albo kroniczka. – Warszawa, 1853. – Т. 1. – С. 49 – 50).
- ⁵⁴ Львівський літопис... – С. 106.
- ⁵⁵ Там само. – С. 106.
- ⁵⁶ Там само. – С. 107.
- ⁵⁷ ЦДАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 516, 517, 590 зв., 635 зв.
- ⁵⁸ Львівський літопис... – С. 111; Грушевський М. С. Вказ. пр. – С. 100; Рудницький С. Вказ. пр. – С. 68; Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 35.
- ⁵⁹ Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст... – С. 106; Tomkiewicz W. Powstanie kozackie... – S.117.
- ⁶⁰ Львівський літопис... – С. 106.
- ⁶¹ Жукович П. Н.Указ. соч. – С. 87; Гуслистый К. Г. Крестьянско-казацкие восстания на Украине... – С. 64; Wójcik Z. Op. cit. – S. 103 – 104; Tomkiewicz W. Powstanie kozackie... – S. 117.
- ⁶² Воссоединение Украины с Россией... – Т. 1. – С. 82; Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 35; Плохий С. Вказ. пр. – С. 184 – 185.
- ⁶³ Львівський літопис... – С. 106.
- ⁶⁴ Кулиш П. А. Материалы... – Т. 1. – С. 316; Історія України в документах і матеріалах... – С.89; Селянський рух... – С. 224.
- ⁶⁵ Воссоединение Украины с Россией... – Т. 1. – С. 109.
- ⁶⁶ Львівський літопис... – С. 106; Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 36. Відомо, що з 6000 реєстровців на бік повстанців поступово перейшла більша частина з них – 4000 козаків (Федорук А. В. Військо Тараса Федоровича в повстанні 1630 р. ... – С. 66).
- ⁶⁷ Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київ. старовина. – 1997. – № 3-4. – С. 94 – 113; Dembski K. Wojska nadworne magnatow polskich w XVI i XVII wieku // Zeszyty naukowe uniwersytetu im. A. Mickiewicza. – Poznań, 1956. – Zesz. 1. – Historia. – S. 49 – 96.
- ⁶⁸ Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. ... – С. 29, 31. Про структуру польових укріплень повстанців під Переяславом відомо мало. Судячи з того, що в латинських джерелах вони називаються «castrum», – це мали бути земляні рови і вали, можливо, з палісадом та іншими допоміжними дерев'яними спорудами, додатково зміцнені ще рядами скованих між собою возів (Антонович М. Вказ. пр. – С. 21; Мицик Ю. А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу... – С. 59; Федорук А. Військове мистецтво козацького війська... – С. 241 – 242; Podhorodecki L. Op. cit. – S. 262). Саме такий вигляд мав козацький табір під Смоленськом у 1633 р. Останній викликав здивування у сучасників своєю міцністю і швидкістю будівництва – один день. Про це див.: Kronika Pawła Piaseckiego... – S. 500; Целевич О. Участь козаків в Смоленській війні 1633 – 4 рр. // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. – 1899. – Т. 28. – С. 21; Антонович М. Козацьке військо у Смоленській війні. – Варшава, 1937. – С. 29.
- ⁶⁹ Кулиш П. А. Материалы... – Т. 1. – С. 316; Історія України в документах і матеріалах... – С. 89; Селянський рух... – С. 224.
- ⁷⁰ Селянський рух... – С. 221.
- ⁷¹ Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛНБУ. ВР). – Ф. 103. – Спр. 157 / V a. – Арк. 440.
- ⁷² Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. ... – С. 31.
- ⁷³ Там само. – С. 31.
- ⁷⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 309 – 311; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст... – С. 107; Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 36.
- ⁷⁵ Львівський літопис... – С. 108; Кулиш П. А. Материалы... – Т. 1. – С. 316.
- ⁷⁶ Львівський літопис... – С. 108 – 109; Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. ... – С. 31; Історія Києва... – Т. 1. – С. 295; Смолій В. А. Участь жителів Києва в антифеодальній та визвольній боротьбі... – С. 69; Білоус Н. Вказ. пр. – С. 265.
- ⁷⁷ Czarnowski T. Op. cit. – S. 159 – 160.
- ⁷⁸ Львівський літопис... – С. 108 – 109.
- ⁷⁹ ЛНБУ. ВР. – Ф. 103. – Спр. 157 / Va. – Арк. 440.
- ⁸⁰ Львівський літопис... – С. 109.
- ⁸¹ Там само. – С. 109.
- ⁸² Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст... – С. 107; Hornowa E. Stosunki ekonomiczno-spoieczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590 – 1648. – Opole, 1963. – S. 272.
- ⁸³ Ortowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu z 101 ilustracjami i mapką wojewódstwa. – Luck, 1929. – S. 231.
- ⁸⁴ Hornowa E. Op. cit. – S. 272.
- ⁸⁵ Кулиш П. А. Материалы... – Т. 1. – С. 316; Історія України в документах і матеріалах... – С.89; Селянський рух... – С.224. Згідно з повідомленням Львівського літопису, «єдні були козаки, а другії діл (гармат. – Авт.) шонайбільших три взяли і гаківниць дві і в свій обоз впровадили» (Львівський літопис... – С. 107). За відомостями іншого сучасного джерела, в польських «шанцях взяли козаки одну потужну гармату з окопу, гарматку польову й рушницю» (Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. ... – С. 30).
- ⁸⁶ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 181. – Оп. 1. – Д. 93/122. – Л. 77; Д. 54/74. – Л. 16 зв.; РГБ. НИОР. – Ф. 205. – Д. 79. – Л. 16 зв.; Д. 131. – Л. 7; РНБ. СШ. ВР. – Д. IV. 356. – Л. 7; Д. Q. IV. 451. – Л. 5; НБУ. ІР.-Ф. 8. – Спр. 107/57. – Арк. 12 зв.; Спр. 147 (56). – С. 61; Спр. 158 м (200). – С. 43; Спр. 213 (ун. 52). – Арк. 53 зв.
- ⁸⁷ Kronika Pawła Piaseckiego... – S. 346.
- ⁸⁸ Львівський літопис... – С. 109.
- ⁸⁹ Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. ... – С. 30.
- ⁹⁰ Львівський літопис... – С. 110.
- ⁹¹ Кулиш П. А. Материалы... – Т. 1. – С. 316; Жерела до історії України – Руси... – Т. 8. – С. 345 – 346; Історія України в документах і матеріалах... – С.89; Селянський рух... – С.224; Грушевський М. С. Вказ. пр. – С. 118 – 119; Рудницький С. Вказ. пр. – С. 74; Гуслистый К. Г. Визвольна боротьба українського народу... – С. 136; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст... – С. 108; Щербак В. О. Українське козацтво... – С. 238 – 239.
- ⁹² Гуслистый К. Г. Крестьянско-казацкие восстания на Украине... – С. 64; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст... – С. 108; Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 39; Tomkiewicz W. Powstanie kozackie... – S.125 – 127.
- ⁹³ ЦДАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 828 – 830.
- ⁹⁴ Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 39.
- ⁹⁵ Воссоединение Украины с Россией... – Т. 1. – С. 87.

- ⁹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 218.
- ⁹⁷ Жерела до історії України – Руси... – Т. 8. – С. 356 – 357; Воссоєдинення України с Росією... – Т. 1. – С. 96.
- ⁹⁸ Воссоєдинення України с Росією... – Т. 1. – С. 102, 109, 119, 120.
- ⁹⁹ Там само. – Т. 1. – С. 100.
- ¹⁰⁰ Там само. – С. 102.
- ¹⁰¹ Там само. – С. 100, 102.
- ¹⁰² Там само. – Т. 1. – С. 102.
- ¹⁰³ Там само. – С. 102.
- ¹⁰⁴ Там само. – С. 110.
- ¹⁰⁵ Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 40.
- ¹⁰⁶ Воссоєдинення України с Росією... – Т. 1. – С. 110.
- ¹⁰⁷ Там само. – Т. 1. – С. 110.
- ¹⁰⁸ Там само. – С. 107.
- ¹⁰⁹ Там само. – С. 109.
- ¹¹⁰ Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 41.
- ¹¹¹ Воссоєдинення України с Росією... – Т. 1. – С. 109.
- ¹¹² Там само. – С. 110.
- ¹¹³ Там само. – С. 120.
- ¹¹⁴ Грушевський М. С. Вказ. пр. – С. 128; Жукович П.Н. Указ. соч. – С. 149; Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу... – С. 137.
- ¹¹⁵ Грушевський М. С. Вказ. пр. – С. 130; Голобуцький В. О. Вказ. пр. – С. 287; Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 41.
- ¹¹⁶ Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст... – С. 109; Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 41.
- ¹¹⁷ Воссоєдинення України с Росією... – Т. 1. – С. 110.
- ¹¹⁸ РГАДА. – Ф. 210. – Оп. 1. Приказной стол. – Стб. 4. – Л. 239.
- ¹¹⁹ Голобуцький В. О. Вказ. пр. – С. 287; Історія Української РСР... – С. 258; Історія Української ССР... – С. 430; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст... – С. 110.
- ¹²⁰ Воссоєдинення України с Росією... – Т. 1. – С. 108.
- ¹²¹ Смолий В. А. Участь жителів Києва в антифеодальній та визвольній боротьбі... – С. 70.
- ¹²² Воссоєдинення України с Росією... – Т. 1. – С. 120.
- ¹²³ Там само. – С. 114.
- ¹²⁴ Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej... – Lwów, 1868. – Т. 1. – С. 52 – 55.
- ¹²⁵ Грушевський М. С. Вказ. пр. – С. 163 – 167; Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу... – С. 140 – 141; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст... – С. 110; Щербак В. О. Українське козацтво... – С. 222 – 223; Плохий С. Вказ. пр. – С. 174 – 175.

Павел Михайлина, Андрей Федорук
(Черновцы)

Городское население в народном восстании 1630 – 1631 гг. в Украине

В статье освещается участие населения украинских городов и местечек в народном восстании 1630 – 1631 гг. под руководством Тараса Федоровича. Детально воспроизведен ход боевых действий вооруженных отрядов горожан против подразделений коронного войска на территории Поднепровья и

Левобережной Украины. Рассматривается влияние противоречий в рядах казачества на организацию освободительной борьбы мещан против польских властей в Украине.

Ключевые слова: города, местечки, горожане, покочачение, реестровое и нереестровое казачество, Поднепровье, Левобережная Украина, шляхта, коронное войско, польские власти, Речь Посполитая.

Pavlo Mykhailyna, Andriy Fedoruk
(Chernivtsi)

City Population in the People's Rebellion of 1630 – 1631 in Ukraine

Participation of the population of Ukrainian cities and towns in people's rebellion in 1630 – 1631 under Taras Fedorovich's leadership is elucidated in this article. The author depicts in details the course of the armed detachment battle against the king's army subunits on the territory of the Dnieper territories and left – bank Ukraine. He considers influence of contradiction in the Cossacks' ranks on the liberation struggle of the lower middle class citizens against Polish authorities in Ukraine.

Key words: towns, cities, population, register and non-register Cossacks, Dnieper territories, Left-bank Ukraine, gentry, Polish authority.

УДК: 94 (477.85)«19»

Петро Бочан
(Чернівці)

ІНОЗЕМНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

У статті йде мова про подорожні враження німецького мандрівника і вченого, основоположника антропогеографії Йогана Георга Коля про Буковину й Галичину, їх природу, населення, історію і культуру (1840 р.).

Ключові слова: Йоган Коль, Буковина, Галичина, Чернівці, Станіславів, Львів, малороси, рутени, поляки, німці.

Історично склалося так, що в період бездержавності український народ був позбавлений відомостей про те, що писали іноземні вчені, дипломати, мандрівники та військові діячі про Україну, її історію і культуру. Правителям держав, до яких входили українські землі, невігідно було ознайомлювати український народ з тими творами, де позитивно йшлося про український народ, його історію та культуру. Тому такі твори не перекладалися ні в період Російської імперії, ні в часи СРСР.